

**ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПРАВОВОГО РЕЖИМУ
З ПОЗИЦІЙ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА****LEGAL FACILITIES AS CONSTITUENT OF LEGAL REGIME
FROM THE POSITIONS OF THE INSTRUMENTAL THEORY OF LAW****Вакарюк Л.В.,***кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

Стаття присвячена висвітленню розуміння та сутності такої правової категорії, як «правові засоби», з точки зору інструментальної теорії права. Автором наголошується, що правові засоби – це такі елементи правової дійсності, які виступають як явища-регулятори і які в системній взаємодії та у взаємозв'язку з іншими елементами системи соціального регулювання функціонують із метою виконання мети і завдань, що стоять на певному етапі розвитку суспільства і держави. Акцентується на тому, що застосування правового режиму ґрунтується на необхідності використання особливого набору правових засобів.

Ключові слова: правові засоби, правовий режим, інструментальна теорія права, механізм правового регулювання, структура правового режиму.

Стаття посвящена освещению понимания и сущности такой правовой категории, как «правовые средства», с точки зрения инструментальной теории права. Автор отмечает, что правовые средства – это такие элементы правовой действительности, которые выступают как явления-регуляторы и в системном взаимодействии и во взаимосвязи с другими элементами системы социального регулирования функционируют с целью выполнения целей и задач, стоящих на определенном этапе развития общества и государства. Акцентируется внимание на том, что применение правового режима основывается на необходимости использования особого набора правовых средств.

Ключевые слова: правовые способы, правовой режим, инструментальная теория права, механизм правового регулирования, структура правового режима.

The article is devoted to the clarification of the understanding and the essence of such a legal category as “legal facilities” from the point of view of the instrumental theory of law. The author emphasizes that legal means are elements of legal reality that act as regulatory phenomena and which, in the system interaction and in conjunction with other elements of the system of social regulation, function in order to achieve the goals and tasks that are at a certain stage of development society and state. The emphasis is on the fact that the application of the legal regime is based on the need to use a special set of legal facilities.

Key words: legal facilities, legal regime, instrumental theory of law, mechanism of legal regulation, structure of the legal regime.

Постановка проблеми. Прийнято вважати, що в будь-якому предметі (явищі) головне, суттєвим, що характеризує значення і силу цього предмета, є зміст [1, с. 196], тобто той юридичний інструментарій, який у взаємозв'язку з іншими правовими явищами призводить до визначеної мети. Адже в юридичному інструментарії закладена не взагалі соціальна сила, а правова сила, яка реалізує свого роду юридичну енергію, – все те, що виражає цінність права [2, с. 222]. Іншими словами, мова йде про правові засоби. У зв'язку з цим одним із пріоритетних завдань вбачається подальший розвиток понятійного апарату, уточнення базових робочих абстракцій правового інструменталізму. Одним із найважливіших серед низки таких понять є поняття юридичного засобу, який нині продовжує залишатися дискусійним.

Стан опрацювання. Теорія інструменталізму представлена такими вченими: С.С. Алексєєвим, В.А. Сапуном, В.І. Гойманом, В.Н. Хропанюком, Т.Н. Радько, С.О. Кареліною. У сучасний період концепцію правових засобів називають «інструментальною теорією права», «інструментальним підходом», прихильниками якого є такі вчені, як А.В. Малько, К.В. Шундіков, В.А. Сапун та інші.

Метою статті є подальша теоретична розробка сутності правових засобів із точки зору теорії інструменталізму, з'ясування їх місця в структурі правового режиму.

Виклад основного матеріалу. Як зазначається в юридичній літературі, поняття терміна «правовий засіб» є невизначеним, оскільки вживається в різних його значеннях: як загальнотеоретична проблема (Р.О. Халфіна) [3, с. 140–141]; і щодо режимів правового регулювання, і щодо елементів його механізму (С.С. Алексєєв) [4, с. 3–11, 14–16]; як юридична норма, різного роду юридичний інструментарій, що застосовується суб'єктами суспільних відносин у правовому полі (договори, відповідальність, юридичні конструкції і прийоми) [5, с. 283].

Досліджуючи і використовуючи правові засоби, вчені і дослідники вкладають різну сутність у їх поняття. Зокрема, К.В. Шундіков для вирішення цієї проблеми також пропонує звернутися до інструментальної теорії права, яка дає змогу розглянути правову форму як специфічну систему юридичних засобів, що об'єднуються на окремих ділянках правового регулювання в специфічні механізми і режими, що забезпечують ефективне вирішення соціально-еко-

номічних, політичних, культурних та інших завдань. Це інституційні явища правової дійсності, що втілюють регулятивну силу права, його енергію, їм належить роль її активних центрів [6, с. 16–23].

А.В. Малько зазначає, що правові засоби в широкому розумінні – це і правові принципи, і правосвідомість, і правова культура. Засіб – зв'язуюча ланка між суб'єктом і об'єктом діяльності, між ідеальною, уявною моделлю і матеріальним результатом. Тому правові засоби, на думку А.В. Малько, включають як фрагменти ідеального (інструменти, засоби-встановлення – суб'єктивні права, обов'язки, пільги, заборони, заохочення, покарання тощо), так і фрагменти реального (технологія, засоби-діяння, направлені на використання інструментів – перш за все, акти реалізації прав і обов'язків [7, с. 329].

Тобто у загальному вигляді це всі ті юридичні інструменти, за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення поставленої (соціальної [7, с. 326]) мети. Отже, на нашу думку, правові засоби можна визначити як такі елементи правової дійсності, які виступають як явища-регулятори і в системній взаємодії та у взаємозв'язку з іншими елементами системи соціального регулювання функціонують із метою виконання мети і завдань, що стоять на певному етапі розвитку суспільства і держави.

Н.Д. Гетьманцева зауважує: «Правові засоби – це не сама діяльність, а той пласт «вузлового» інструментарію, з якого складається правова матерія та за допомогою якого, шляхом його використання, суб'єкти реалізують свої завдання і таким чином досягають поставленої мети». Крім того, сутність категорії «засіб» – у дистанції між метою і результатом, а отже, неможливо віднайти таку систему координат, згідно з якою засоби-діяння могли бути поміщені в логічний ланцюг мета – засіб – результат [8, с. 301].

С.С. Алексєєв визначав правові засоби як юридичні способи вирішення суб'єктами відповідних завдань, досягнення своїх цілей, інтересів [9]. Саме у правові засоби автор включає «весь діапазон правових феноменів різних рівнів із тією лише особливістю, що вони виокремлюються і розглядаються не з позицій потреб юридичної практики, а з позицій їх функціонального призначення, тих рис, які характеризують їх як інструменти вирішення економічних та інших соціальних завдань» [2, с. 217]. Тобто можна сказати, що «засоби в загальному вигляді – це все те, що служить заради мети, а значить задля вирішення конкретного завдання [10, с. 30–31]. Без засобів мета є нереальною, нездійсненою, а за відсутності мети наявні засоби не можуть досягнути відповідного результату [11, с. 279]. Засобом діяльності може виступати будь-який матеріальний і духовний феномен, процес або властивість за умови можливості залучення їх до процесу здійснення мети» [10, с. 30–31]. А будь-яка мета, як і завдання діяльності, завжди характеризуються відповідними засобами їх досягнення.

Мета правового регулювання є складовою частиною правового режиму галузі права, обов'язковим чинником, який дає змогу поряд з іншими ознаками

ідентифікувати ту чи іншу сукупність правових норм, які здійснюють регулятивну функцію стосовно однорідних за своєю соціальною природою суспільних відносин. У багатьох випадках саме мета правової дії чинних норм визначає склад учасників суспільних відносин, встановлює їх співвідношення, кореляцію поведінки [12, с. 100]. Отже, мета об'єднує і спрямовує всі правові засоби до постановки і вирішення основних завдань, які ставить перед собою відповідна галузь, до здійснення відповідної діяльності. Дистанція між метою і результатом виражає сутність категорії засіб [13, с. 199].

Якщо діяльність правова, то, відповідно, вона включає в себе правові засоби. Вибір правових засобів у такій діяльності є важливим, оскільки поглиблює розуміння тих факторів, які визначають нормативне закріплення і вибір правових засобів, що дають змогу виявити специфіку діяльності законодавця відповідно до характеру і змісту правових засобів.

Однак необхідно зазначити, що не всі засоби, явища суспільного життя можуть слугувати засобом досягнення мети. Вони мали бути наділені певними об'єктивними властивостями, ознаками: відповідним рівнем юридичної сили, інституційності, реальної застосовності, результативності. Тільки тоді їх використання в процесі діяльності зможе привести до заздалегідь визначеної мети і запрограмованого результату. Окрім того, правові засоби наділяються визначенням рівнем нормативності, вони групуються, функціонують навколо правових норм – «первинних клітин права», і, звісно, поза ними не можуть існувати [14, с. 25].

Тому сукупна змістовна юридичного інструментарію правового режиму «мала бути підібрана і сформована таким чином, щоб виправдати не тільки свою сутність, реалізовувати свою внутрішню мету, але й створити певні умови (передумови) для настання, здійснення чи реалізації наступного етапу правового регулювання і сприяти ефективності правового регулювання загалом» [15, с. 71]. Адже регулювання – це сукупна властивість права. Тому правове регулювання здійснюється за допомогою усього «динамічного інструментарію», особливого, властивого тільки праву механізму, усього комплексу динамічних систем і структур, покликаних юридично гарантувати досягнення правових завдань у рамках відповідних типів, моделей юридичного впливу на суспільні відносини [15, с. 264].

З огляду на вищесказане розглянемо, перш за все, яку сукупність правового (юридичного) інструментарію включають вчені у зміст правового режиму. Так, А.В. Малько і А.В. Косак підкреслюють, що правові режими, спрямовані на врегулювання соціальних процесів (станів), повинні мати і відповідну структуру, що дає їм змогу ефективно досягати поставлені перед ними цілі. Крім елементів механізму правового регулювання (норм права, юридичних фактів, правовідносин, актів реалізації прав і обов'язків, правозастосування), в рамках якого здійснюється правовий режим, структура останнього включає

в себе ще й такі складові елементи, як суб'єкти, їх правові статуси, об'єкти, методи взаємозв'язку конкретних видів суб'єктів з об'єктами, систему гарантій (насамперед, юридичну відповідальність за порушення режиму) [16, с. 11].

Для правового режиму мають найперше значення такі умови, як час, простір, коло осіб, на яких він поширюється. У будь-якому режимі всі ці три компоненти наповнюються конкретним, «живим» змістом, своєрідним і пов'язаним неодмінно з триваючими соціальними процесами [17, с. 524].

У своєму спільному підручнику теоретики права М.В. Цвік та О.П. Петришин зазначають: «Розглянуті способи, методи та типи правового регулювання дають уявлення лише про його окремі сторони і аспекти. Характеристика ж цих явищ в їх єдності, взаємодії як цілісної системи регулювання досягається за допомогою такої місткої юридичної категорії, як правовий режим. Враховуючи ж, що набір цих складових частин може бути вельми різним, то і діапазон можливих правових режимів є досить широким – від «жорстких», <...> до порівняно «м'яких» <...>» [18, с. 207–217].

Г.С. Беляева зазначає: «Щодо структури правового режиму в науці склалися три основні підходи: правовий режим ототожнюється з механізмом правового регулювання, в результаті чого збігається і їх структура; правовий режим – це інститут права, і його структуру становить сукупність правових норм; поняття правового режиму ширше, ніж поняття механізму правового регулювання, тому в структуру правового режиму, окрім елементів механізму правового регулювання, входять принципи права, методи правового впливу тощо» [19, с. 39–40].

На нашу думку, правовий режим не можна ототожнювати із жодним зазначеним вище явищем правової дійсності. Правовий режим не зводиться до інститутів права, як сукупності правових норм, оскільки за своїм змістом він є набагато ширшим і вбирає в себе ті правові явища, які зумовлюються не тільки об'єктом правового регулювання, а й діяльністю суб'єктів, їх правовим статусом, а також економічними, політичними, культурними факторами. На нашу думку, не можна також погодитися із тим, що поняття «правовий режим» ширше за поняття «механізм правового регулювання». Закономірно виникає питання: завдяки чому проявляє своє функціонування, дію, вплив правовий режим, завдяки яким правовим (юридичним) засобам? Разом із тим відповідь на поставлене питання залежатиме від того, прихильником якої школи права буде дослідник, на позиціях якої доктрини права (позитивної чи природної) він буде підходити до розкриття сутності і змісту таких понять, як «право», «держава», «норма права», «правові засоби», «механізм правового регулювання», «метод правового регулювання», «принципи правового регулювання», «правовий режим», «правопорядок», «законність» тощо. При цьому, до якої школи права не належав би дослідник, при дослідженні відповідних правових явищ не можна повністю викреслити ні позитивізм (бо біль-

шість правових явищ пов'язані з функціонуванням держави), ні природне право (бо право має слугувати людині, захищати її права і інтереси. Право створене для людини, а не людина для права). Тому тут, на нашу думку, необхідне застосування розумного балансу між природним і позитивним правом.

Ми не ототожнюємо, як зауважували раніше, правовий режим із механізмом правового регулювання. Говорячи про змістовну механізму правового регулювання і правового режиму, зазначимо, що якщо навіть звернутися до етимології слів, то режим означає: державний лад, спосіб правління; точно встановлений розпорядок життя, праці, відпочинку; певні умови, необхідні для забезпечення роботи, функціонування, існування чого-небудь [20, с. 485]. Механізм – машинний пристрій (будова) [21, с. 330]. Отже, механізм правового регулювання характеризує те, за допомогою чого здійснюється правове регулювання трудових відносин. Адже визначити поняття механізму – значить відповісти на питання: заради чого він створений і для чого функціонує [22, с. 7]. Правовий режим діє, встановлюється завдяки механізму правового регулювання. Поняття «правовий механізм» і «правовий режим» зосереджують свою увагу на різних гранях інструментальної компоненти позитивного права: механізм – тільки на специфіці її організаційної структури, режим – у більшості, на особливостях її інформаційного психологічного впливу. Окрім того, необхідно розмежовувати «механізм дії права», який включає в себе психологічні, ідеологічні та соціологічні аспекти функціонування права, і «механізм правового регулювання» [8, с. 313], оскільки на правовий режим у процесі взаємодії впливають, як ми уже зауважували, різноманітні фактори: правосвідомість, правова культура, рівень дотримання правопорядку (адже результатом режиму є правопорядок, з однієї сторони, а з іншої, він і сам діє у цьому правопорядку), правова політика, ідеологія, економічні, соціальні фактори тощо. Оскільки право розглядається як соціальне явище, аналіз правових засобів не має замикатися лише на відповідному трактуванні права, а має враховувати його зв'язки з іншими елементами системи соціального регулювання. Саме з цих позицій можна стверджувати, що правовий режим як явище є ширшим за механізм і, відповідно, метод правового регулювання. Саме правовий режим – це той «збільшений блок», який з'єднує в єдину робочу конструкцію визначений комплекс правових засобів відповідно до поставленої мети [2, с. 243].

Висновки. Отже, складність структури правового режиму і глибина його змісту говорять про те, що він не виникає в рядових ситуаціях. Його застосування ґрунтується на необхідності використання особливого набору правових засобів, укрупненого блоку правового інструментарію. Щодо правового (юридичного) режиму необхідно зауважити, що його структурна організація визначається такими факторами, як мета, інтерес, воля. Всі прояви і аспекти юридичної дії впливають від цих субстанцій, задаються, визначаються і зумовлюються ними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеев С.С. Линия права. М: Статут, 2006. 461 с.
2. Алексеев С.С. Теория права. М.: Издательство БЕК, 1995. 244 с.
3. Халфина Р.О. Право как средство социального управления / Отв. ред. М.И. Пискотин; АН СССР. Институт государства и права. М.: Наука, 1988. 254 с.
4. Алексеев С.С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. Советское государство и право. 1987. № 6. С. 14–16; Сапун В.А. Механизм реализации советского права. Правоведение. 1988. № 1. С. 3–11; Гойман В.И. Действие права (методологический анализ): автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений». М., 1992. 42 с.
5. Семьдесят лет советского государства и права / Под ред. А.И. Королева, Ю.К. Толстого, Л.С. Явича. Л., 1987. 752 с.
6. Шундилов К.В. Инструментальная роль права - перспективное направление научного исследования. Правоведение. 2002. № 2. С. 16–23.
7. Проблемы теории государства и права / под ред. М.Н. Марченко. М.: Проспект, 1999. 504 с.
8. Гетьманцева Н.Д. Правове регулювання трудових відносин в сучасних умовах: дис... доктора юрид. наук: 12.00.05. К., 2015. 481 с.
9. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. М.: Юрид. лит., 1966. 188 с.
10. Вильчинский В.Я. Познание и практика в структуре деятельности. Рига: Зинатне. 1988. 200 с.
11. Керимов Д.А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права. 4-е изд. М.: Изд-во СГУ, 2008. 521 с.
12. Мінка Т.П. Адміністративно-правові режими та їх забезпечення органами внутрішніх справ: дис.... доктора юрид. наук: 12.00.07. Д., 2011. 590 с.
13. Диалектика общественного развития. В.Г. Афанасьев [и др.]; под. ред. В.Ж. Келле. Л.: Издательство ЛГУ. 1988. 260 с.
14. Сапун В.А., Шундилов К.В. Инструментальная теория права и человеческая деятельность. Правоведение. 2013. № 1 (306). С. 14–32.
15. Алексеев С.С. Собрание сочинений в 10 т. Справоч. том. Том 6: Восхождение к праву: Поиски и решения. М.: Статут, 2010. 495 с.
16. Правовые режимы: общетеоретический и отраслевые аспекты: монография / под ред. засл. деятеля науки РФ, докт. юрид. наук, проф. А.В. Малько и докт. юрид. наук, проф. И.С. Барзиловой. М.: Юрлитинформ, 2012. 416 с.
17. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебник. 4-е изд. испр. и доп. М., 2011. 528 с.
18. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
19. Беляев Г.С. Правовой режим в общетеоретическом понимании: Монография. М.: Юрлитинформ, 2013. 240 с.
20. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970–1980. Т. 7. 723 с.
21. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля: Томъ второй. И – О Тип. М.О. Вольфа: СПб.-М. 1881. 814 с.
22. Гетьманцева Н.Д. Правове регулювання відносин в сучасних умовах господарювання: автореф. дис.... докт. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення». К., 2016. 40 с.